

art
АЗƏРБАЙҶАН

5
1987

ИЛЛАС ЭФЭНДИЈЕВ

ДОСТУМУЗУ ХАТЫРЛАЈАРКЭН

МЭН кечмиш Гарјакин (индики Фүзули) шәһәриндә чоғрафија мӯәллими идим. Орда да јазмыш олдуғум «Кәнддән мәктублар» адлы һекајәләр мәчмӯәми 1938-чи илдә, мәктәблиләрин ғыш тә’тилиндә Бахыја кәтириб Јазычылар Иттифағында нәсрә бахан мәрһум јазычымыз Әбүлһәсәнә тәғдим етдим. О, мәним тәһәр-төһүрүмә, ајағымдакы узунбоғаз чәкмәләрә баһарағ сорушду:

— Нәчисән?

Нәчи олдуғуму дедикдә о:

— Әзизим, әзизим, — деди — чоғрафија мӯәллими һара, јазычылығ һара?..

Мән бу барәдә бир сөз демәјәрәк сорушдум:

— һекајәләрин чавабыны нә вахт ала биләрәм?

— Үнваныны гој кет, вахт оландә охујуб чаваб јазарығ.

— Јох, — дедим, — хаһиш едирәм мән рајона гајыданачан охујанызы ки, чавабыны өзүмә дејәсиниз.

Сорушду:

— Рајона нә вахт гајыдырсан?

Дедим:

— Он күндән сонра.

— Әзизим, әзизим, он күнәчән бунлары охуја биләрәм. Өзү дә әлјазмасында кәтирмисән.

Мән тә’кид еләдим. О, мәним әл чәкмајачәјими һисс еләјиб:

— Јахшы, — деди, — он күндән сонра мәнә дәјәрсән. Балкә охуја билдим.

Он күндән сонра о, мәни ајры чүр гаршылады. Күлүмсәјиб сорушду:

— Әзизим, әзизим, сәнин һекајәләрин һансы гәзетдә-журналда чыхыб?

— һеч бириндә — дедим. — Бунлар мәним илк һекајәләримди, һеч бирини дә һәлә чапа вермәмишәм.

— Доғрудан? Амма мәнә елә кәлди ки, сән чоҳдан чап олунурсан, һекајәләр јахшыды... јахшыды... Хошума кәлди. Мән бизим сәдримизә дә дедим. Кедәк о, сәнинлә таныш олмағ истәјир.

Бу сөзләрә о, галхыб аралығ гапыны ачарағ мәнә деди:

— Кәл.

Сәдр столу архасында, тәхминән ғырх беш-ғырх алты јашларында, јана даранмыш сачлары ачығ шабалыды рәнкдә, сәлигә илә кејинмиш јарашығлы бир киши отурмушду. (Сонрадан билдим ки, бу, Азәрбајҗан Јазычылар Иттифағынын сәдри Әли Мәммәдовдур).

Әбүлһәсән мәни она тәғдим едәрәк деди:

— һекајәләри барәдә сизә данышдығым оғлан будур.

Сәдр күлүмсәјиб мәнимлә әл тутду. һардан олдуғуму вә саирә... өјрәниб биләндән сонра Әбүлһәсәндән сорушду:

— Нечә һекајәди?

— Доғгуз, — дејә Әбүлһәсән чаваб верди.

— Нечәсини чап еләмәк мүмкүндү?

— Намысыны! — дејә Әбүлһасән гәтијјәтлә чаваб верди.
— Елә исә көндәрин Азәрнәшрә. Гој китаб һалында чап еләсинләр.
— Лазымды... лазымды... һамысыны бир мәчмүә шәклиндә чап елә-
мәк олар, — дејә Әбүлһасән тәкрәр етди.

Беләликлә, Әбүлһасәннин сәјәсиндә Јазычылар Иттифагынын тәшәб-
бусила Азәрнәшр мөним һекајәләримнә гәбул еләјиб «Кәнддән мәктуб-
лар» ады илә чап верди.

Һәмнин илин јајында мән мүәллимликдән азад олараг Бақыја кәлиб
илк чәтнилкәрлә растлашдым. Евим олмадығы үчүн орта мәктәб јол-
дашым Мүзәффәр һачыјевин јаңында галырдым. Биз орта мәктаби
гуртарандан сонра Мүзәффәр Москваја кедиб орда университетин ри-
јәзијјат факултәсини битириб, сонра һәмизәдлик дәрәчәси мүдафиә ет-
мишди. Индисә университетдә мүәллим иди. Сарышын, алакәз, хошси-
фәт, көзәл бир оғлан иди. Бир јәһуди аиләсиндә балача бир отагдә
кирајенишин олурду. Ајдын мәсәлә иди ки, мән узун мүддәт ону на-
раһат еләјә билмәздим. Демәли, һәм иш ахтармалы идим, һәм дә ев.
Мән иш үчүн бир нечә јерә мүрациәт еләдимсә дә, бир шеј чыхмады.
Бу да тәби иди. Мән бу бөјүк шәһәрдә Мүзәффәрдән башга кими
таныјырдым?.. Өзүм дә она-буна ағыз ачмағы хошламырдым. Бир күн
Мүзәффәр мәнә деди ки, јазычы Әли Вәлијевлә биз јахын, гоншу кәнд-
дәник, атамы да, мәни дә јахшы таныјыр, өзү дә Јазычылар Иттифа-
гынын парткомдур, кәлсәнә кедәк онун јаңына, өзүнүн дә бу күн-са-
баһ китабын чыхачаг.

Дедим:

— Нә олар, мәсләһәт билирсән, кедәк.

Сәһәри күн Әли Вәлијевин евинә кедиб чыхдыг. Кениш шүшәбәнд
ејаана кирдик. Мән онун анчаг шәклини көрмүшдүм. Ағ, голсуз мај-
када габагымыза чыхыб Мүзәффәрлә чох мөһрибан көрүшүб сорушду:

— Бу оғлан кимди?

Мүзәффәр мөним һаггында билдикләрини дејиб әләвә етди ки:

— Јахын вахтда китабы да чыхачаг.

— Нә, демәк, јазычы олмаг истәјир? — дејә сорушду. — Китабын
ады нәди?

Дедим:

— Ады «Кәнддән мәктублар»ды.

— Нәди, романды, повестди?

Дедим:

— Хөјр. Доғгуз һекајәди.

— Нарда чыхыб о һекајәләр? — дејә о да о вахт Әбүлһасәннин
вердији суэлы верди.

Дедим:

— һеч јердә чап олунмујуб.

О, тәәччүблә үзүм баһараг:

— Бый, — деди. — Бәс нечә олуб ки, Јазычылар Иттифагы сәнин

кими кәнч оғланын һеч бир гәзет, журналда чыхмајан һекајәләриникин
бирдән-бирә китаб һалында нәшринә разы олуб?

— Билмирәм, — деди.

— Ким охумушду? — дејә сәрт ифадә илә сорушду.

Дедим:

— Әбүлһасән.

Үзүнүн ифадәси јумшалды.

— Нә, — деди. — Әбүлһасән пис шеји бәјәнмәз. Көрүнүр, јазыла-
рында нә исә вар.

Мүзәффәр онун бу сөзләриндән үрәкләнәрәк кәлишимзин сәба-
бини ачды.

Әли Вәлијев күн јандырмыш әлини түклү синәсинә чәкәрәк бир аң
сүкутдан сонра сорушду:

— Гәзетдә ишләјә биләрсән?

Дедим:

— Ишләјә биләрәм.

— Ејаана гојулмуш балача мизин үстүндәки телефонун дәстәјини
көтүрүб зәнк еләди:

— Аллаһверди, салам... — Күлүмсәјиб зарафәтјана сорушду: —
Нечасиниз? Нә, бәри бах, бир чаван оғлан вар, кәнч јазычыды. Бу ја-
хынларда китабы да чыхачаг. Редакциянда она бир иш дүзәлт. Гара-
багдан кәлиб. Дејирләр, јахшы гәләми вар. Нә вахт кәлсин? Сағ ол.

Дәстәји асыб мәнә деди:

— Сабаһ кедәрсән «Јени јол» гәзетинин редактору Аллаһверди
Исајев јолдашын јаңына, дејәрсән Әли Вәлијев көндәриб.

Онун сәсинин аһәнкиндә, данышыг тәрзиндә өзүнә гүввәтли инам
һисси дујулурду. Вә бу онун узун, ири, енкликүрәк чүссәсинә чох јара-
шырды. Она көрә дә ишимин дүзәләчәјинә шубһәм галмады.

Сонра гао кими ағ, сағлам дишләрини кәстәрәрәк күлүмсәјиб за-
рафәтјана мәнә деди:

— Мүзәффәрлә кәлән оғланы әлибош гајтармаг олмаз.

Мүзәффәр деди:

— Чох сағ ол, Әли әми.

Сонра Әли мәнә мүрациәтлә әләвә еләди:

— Аллаһверди Исајев сәрт адамды. Јахшы ишләмәсән, мөним тел-
шырығыма-зада бахмаз.

Мән дедим:

— Чалышарам јахшы ишләјәм...

— Јахшы ишлә. Китабын да чыхар, охујарыг.

Сәһәри күн кетдим «Јени јол» гәзетинин редаксиясына.

Редактор Аллаһверди Исајев чох сәлигә илә кејинмиш, зил гара
гырым сачлы чаван бир адам иди. (О, сонралар бир сыра мәс'ул пар-
тия вә дөвләт вәзифәләриндә ишләди).

О, мәнә диггәтли, сынајычы бир нәзәр салараг бәркдән, чод сәслә
сорушду:

— Алы сизи һардан таныјыр?

(Әли Вәлијевин јерлиләри кечмишдә она Алы дејирдиләр. Күр-
дүстан маһалындан олан Аллаһверди Исајев дә, көрүнүр ки, ону чох-
дан таныјырды).

Мән дедим ки, Әли Вәлијевин һәмјерлиси олан бир оғлан мәни
онун јаңына апармышды...

...Ики күндән сонра мән «Јени јол» гәзетинин мәдәнијјәт, әдәбијјат
шөбәсиндә әдәби ишчи вәзифәсиндә ишләмәјә башладым вә һәфтә-
нин беш күнүнү сәрхош олан гоча бир јәһуди гадынын евиндә кира-
јенишин галдым.

...Сонра «Кәнддән мәктублар» адлы китабым чыхды. Тәнгидчи Әх-
бәр Агајев онун һаггында мәгәлә јазыб тәрифләди. Мәни Јазычылар
Иттифагына үзв гәбул етдиләр. Даһа сонра галмага јерим олмадығы
үчүн о заман Јазычылар Иттифагынын сәдри олан Сәмәд Вурғун кеч-
миш «Јени шәрг» мейманханасында мәнә бир отаг дүзәлтди. Ка-
зым Зија, Исмајыл Дағыстанлы, Мөһсүн Сән'ани дә бу мейманханада
олурдулар.

...Сонра мұһарибә башланды. 1942-чи илин јајында азербайжанлы
әскәрләрлә әдәби көрүшләр, сәһбәтләр кечирмәк үчүн јазычылардан
бригадалар тәшкил едиб Азербайжан дивизијаларына көндөрдиләр. Әли
Вәлијев, мән, Зејнал Хәлил вә Азербайжан КП Маркәзи Комитәсинин
ишчиси Кәримов о заман мүвәггәти олараг Нахчыванда дајанмыш 402-
чи Азербайжан дивизијасына кетдик... Бригадиримиз Әли Вәлијев иди.
Биз ади вәтәндаш палтарында идик. Әли исә сырави әскәр палтары
кејмишди. Зејнал она деди:

— Әли, ахы, һеч бизә демәдиләр ки, һәрби палтар кејин.

— Нә олсун? — деди. — Мән әскәрләрин ичинә ади вәтәндаш
палтарында кетмәрәм.

Әли учабој, ири мүссәли адам олдуғундан әскәр көјнәји әјинә дәр олурду. Голлары да әлиндән хејли јухарыда дајанырды. Әскәр папағы да үлкүчлә гырхдырдығы башына кичик олурду. Јајын бәрк исти кеч-мәсина бахмајараг, һәрби гајда-гануна риәјәт еләјәрәк бир дөфә дө олсун сәринләнемәк үчүн көјнәјинин дүјмәләрини ачмырды. Биз вагонда зарафатлаша-зарафатлаша кедирдик. Әлбәттә, әсәсән, зарафаты, јашча биздән хејли бөјүк олан Әли еләјирди. Зејнал Хәли һәмишә чох нәзакәтли, тәләсмәдән јемәк јејәрди. Әли дө она бахыб:

— Елә бил, — дејирди — кнјазды... дүнјә дағылса да гајдасыны позмаз.

Вагонда јарашыглы гадын хайлағы көрәндө мәнә саташыб көз аурараг сорушарды:

— һә... нечәди?

О да бизә мә'лум иди ки, Әли ики мәсәләдә чох сәрт иди: ички ичмәкдә вә гадына мүнасибәтдә. О заман јазычылар үчүн бизим клубда балача ресторән тәшкил етмишдиләр. Бурада чох ләззәтли јемәкләрлә бәрәбәр һәр чүр ички дө олурду. Биз чаван јазычылар наһарда бу көзәл ичкиләрдән дадмаг истәјирдик. Лакин Әлинин горхусундан јемәк заманы ички кәтиртмирдик. Клубун мүдир иди олдуғу үчүн һәмишә нәзәрәт едирди ки, көрсүн, чаванлар ичмирләр ки...

Әли илә јол јолдашы олмаг мараглы бир аләм иди. О, јашда биздән бөјүк, артыг танынмыш бир јазычы олмагына бахмајараг, өзүнү сон дәрәчә сәдә, ачыг вә сәмими апарарды. Бу онун тәбиәтиндә, характериндә иди. Нечә дејәрләр, о, ушагла ушаг, бөјүклә бөјүк иди. Ла-зым кәләндә көрдүјүнү, һисс еләјидини, гаршысындакынын шәхсијәтиндән-филяндиндән асылы олмајараг дејән иди.

...Нахчыванда мейманханада бизә бөјүк бир нөмрә вердиләр. Өзү-мүзү дө дивизија командиринин наһар еләјиди ресторәнә тәһким едиләр.

Биз күндүзләр алајлара кедирдик. Мән «Азәрбајҗан әдәбијјаты Бөјүк Ватән мүһарибәсә күнләрндә» мөвзусунда мә'рузә едирдим. Сонра да өз әсәрләримиздән парчалар охујурду.

Нахчыванда бәрк истиләр кечирди. Әли мәнимлә Зејналы һеч јерә, ахшамлар кәзмәјә-филаһа бурахмырды. Бә'зән ахшамлар мән дејирдим:

— Әли, ичәзә вер, Зејналла кедәк бир аз һава алаг.

— Хейр! — дејирди. — Бу бойда бағын һавасы сизә бәс еләмир!

Биз наһар еләјидимиз ресторән бөјүк паркын ичиндә иди. Алајлара кетмәдидимиз вахтлар наһардан, шамдан сонра паркта отуруб сәһ-бат едирдик. Бунунла бәрәбәр биз, јә'ни мәнимлә Зејнал јенә дө шәһәрдә сәрбәст кәзиб доланмаг еһтијажы һисс едирдик, Әли бурахмырды ки, бурахмырды. Арыг, хошсәфәт, меһрибан бир адам олан Кәри-мов јашча биздән бөјүк иди. Әлинин хасијәтини көрүб һеч бир заман ондан айрылмырды.

Бир күн биз паркта ағачларын алтында отуруб ресторәнн ачыл-масыны көзләјирдик. һава чох исти иди, Әли деди ки:

— Киләнарн јахшы вахтыды. Бир аз олсајды наһарда јејәрдик. Мән дедим:

— Истәјирсән, кедим базардан алым кәтирим.

— Наһарачан кәлиб чыхарсан?

— Әлбәттә, — дедим, — тез алыб гајыдарам.

— Јахшы, кет, — деди. — Амма тез кәл.

О вахта гәдәр мән Нахчыван базарыны көрмәмишдим. Әввәлләр дө һара кетсәм о јерин базарында кәзиб-тамаша еләмәји чох хошлар-дым. О заман гәдим үслубда олан Нахчыван базары мәнә киноларда көрдүјүм Шәрг базарыны хатырлатды. Мән киләнар алмаздан әввәл ба-зары кәзиб бахмаг истәдим. Сатычылара, дүканлара тамаша еләјә-еләјә кәзидим заман бирмәртәбәли балача јемәкханада јаныглы аваз-ла пәсдән охунан муғамат ешидиб ичәри кирдим. Јемәкхананын јарымы-

гаранлығында гарабәниз арыг бир киши тарын мүшәјәтилә «Секәһ» охујурду. Мизләрин архасында еләшән адамлар јемәкдән әл сахла-јараг гулаг асырдылар. һамынын үзүндә гәмли бир ифәдә варды. Ким билир, бу һәзин сәслә охунан муғамат кимин хәялыны һараја чәкиб апармышды... Папирос түстүсү адамлары думана бүрүмүшдү. Бир ан мәнә елә кәлд ки, «Мин бир кечә» нағылларында тәсвир олунан әс-рәнкиз бир мөчлисә дүшмүшәм. һеч кәс диниб-данышмырды. Мән бу мизләрдән биринин архасында отуранда орта јашлы хәрәкпәлајан ахсаја-эхсаја јахынлашараг јаваш сәслә сорушду:

— Нә бујурачагысыныз?

Дедим:

— Јүз грам конјак...

— Јемәк истәмирсиниз?

Јемәјә јолдашларымын јанына кедәчәјими нәзәрә алараг дедим:

— Салат кәтир.

Чохдан иди ки, муғамат, тәр сәси ешитмирдим. Инди она гулаг ас-дыгча санки һәр күн ичиндә олдуғум һәјәтдан әјрылыб тамам башга бир аләмә дүшмүшдүм. Вә бу аләм јалныз кәдәр вә узак хәјәлләрдән ибарәттир. Санки бу адамларын сүкүтү әбәди вә анлашылмаздыр. Га-рабәниз киши муғаматы охујуб гуртарандан сонра әлинин бири дирсә-јә гәдәр чуна илә сарыглы, әјиндә әскәр көјнәји олан чаван бир оғ-лан чалгычыларә јахынлашараг онларын јанында отурду. Сонра гавалы ханәндәдән алараг тарзәнә деди:

— Бир «Бәјәти-шираз» чал көрүм.

Оғлан чаван вә үрәјәјатан бир сәслә охумаға башлајанда мән бир гәдәһ дө конјак кәтиртдим. Мән мүһарибә аб-һавасынын бу балача, јарымгаранлыг отаға кәтирдији әләчсыз гүссәни, дәрди һисс едир-дим. Инсанларын үзләриндәки кәдәрлә бу отағын тәһһа јарымгаранлы-ғында бир ујушуглуг вар иди.

Мән галхыб јемәкханадан чыханда саат бешә ишләјирди. Әликил-дән әјрыланда исә һәлә ики олмамышды. Биз һәр күн саат икидә на-һар едирдик. Демәк, јолдашларым артыг наһар еләмишдиләр. Тәләсик базары һәрләндим ки, һеч олмаса киләнар алым апарым. Лакин мејвә кәтирәнләр чохдан сатыб кетмишдиләр.

Парка кәлиб көрдүм ки, Әли һәмишә ачыгы тутанда олдуғу кими, скамјада дүм-дүз отурараг гәзәблә көзләрини зилләјиб бир нөгтәјә. Кәримовла (биз зарафатла она Кәрамов да дејирдик) Зејнал сүкүт ичиндә онун сағ тәрәфиндә әјләшибләр. Мән дө јавашча кәлиб оту-рум Әлинин сол бөјрүндә. О, үзүнү дөндәрәиб мәнә баханда јәгин ки, бу бәрк истидә мәнән кәлән конјак ијини һисс едәрәк:

— Пүфф! — дејә үз-көзүнү гирышдырыб: — Кәримов, дур! —

дејә галхыб ачыглы аддымларла биздән узаглашды. Кәримов да онун дальныйча...

Зејнал күлүб деди:

— Киши сәнин әлиндән јаман һирсләниб. Бајагдан бизи дө гојмур кедиб динчәләк.

Ахшам Әли мейманханада гәзәблә анд ичиб мәнә деди ки:

— Бакија кедән кими Јазычылар Иттифагынын рәјасәт һеј'әтиндә сәнин мәсәләни гојдурачам. Биз бура әскәрә хидмәт еләмәјә кәлми-шик, јохса араг ичмәјә?

Мән мүгәссир һалда дедим:

— Араг ичмәмишдим... Бир-ики гәдәһ конјак ичмишдим...

О, даһа да һирсләнди:

— Демәк, араг јох, конјак ичидин үчүн көрәк сәнә сағ ол дејәк?

Зејнал күлдү.

Мән зарафатымы кизләјәрәк гәсдән чидди ифәдә илә дедим:

— Конјак ағајана ичкидир. Сәрхошлар конјак ичмәз...

— Јахшы, Бакија кедәрик, о ағајана ичкини кәстәрәрәм сәнә!.. Кимә ләзымдыр, лап өзүнә дејәчәһ!..

...Киши неча күн иди ки, менимле данышмырды, неч мән төрөфә да бахмырды. Сәһәрләр мән күлүмсәјәрәк:
— Саләм, Әли! дедикдә дәрһал үзүнү о јана чевирирди. Наһар заманы хәрәкпәјлајана дејирди ки:
— Салаты әјры вер!

Дөрдүмүз бир столда әјләшдијимиз үчүн хәрәкпәјлајан салаты бир јердә, бөјүк габда кәтирди. һар кәс дә өз пәјыны көтүрүб бошгабы-на гојурду. Әлинин мәнә вә ја Зејналә ачығы тутанда һәмишә хәрәкпәјлајана дејирди:
— Дајте салат отделни!

Әлинин јалныз Каримова неч вахт ачығы тутмурду. Онунла һәмишә һөрмәтлә данышырды. Каримов да онун јанында өз данышыр, де-дијим кими, бир дәгигә дә ондан әјрылмырды. Өзү дә Әлијә елә гәрибә марагла бахырды ки, елә бил онун кими адамы биринчи дәфә көрүрдү.

Мейманханада отурдугумуз вахт мән Әлијә мүрачиятлә сөз данышанда вә ја бир шәј сорушанда дәрһал үзүнү јана чевириб чаваб вермирди. Гәрәз, бу бир неча күндә киши мөндән әмәлли-башлы күсмүшдү. Мән барышмаг үчүн чәйд еләјәндә дә үзүнү јана чевириб дејирди:
— Хаһиш олунур чамаат мөним адымы тутмасын!

Анчаг бир күн неч көзләмәдијим һалда мөнимки кәтирди. Јахын кәнддә дајанмыш алајла кечә көрүшүмүз варды. Бөјүк клуб залы әзизына гәдәр долу иди. Јенә дә мән мәрүзәчи идим. Әјры-әјры јазычларымызын, шаирларимизин мүһарибәјә анд әсәрләри һаггында данышаркән Әлинин командир Аслан Новрузовун мүһарибәдә һәлак олма-сыны тәсвир еләјән һекајасы һаггында чох тәсирли данышдым. Асланы мән дә таныјырдым. Мүһарибәдән әввал Азарбәјҗан Инчәсәнат Коми-тәсиндә сәдр мүавини ишләјирди вә олдугча јахшы бир оғлан иди. Онун өлүмү мәнә дә јаман тәсир етмишди. Чох јарашыглы, хошсифәт, күләр үзлү бир адам иди. О кечә мән ејни заманда Әлинин мүһарибәдән бәһс еләјән башга бир неча әсәрини дә реалист бир гәләм мәнсүлү кими тәрифләдим. Мән данышдыгча көзалты фикир вериб көрүрдүм ки, хүсусән Асланын өлүмү һаггындакы сөзләрим кишијә бәрк тәсир еләјир. (Үмүмијәтлә, Әли үрәјиназин адам иди).

Әсәрләрлә көрүшүмүз гуртаран кими, Әли арамызда неч һә олмамыш кими чох хошһал бир ифадә илә мәнә деди:
— Илјас, кедәк, үжинимизи елијәк!

Јенә салат бир габда верилди, јенә дә биз чәнбир-гәлб олдуг... Ачығы тутмајанда Әли чох дејиб-күлән, зарафатчыл бир адам иди.

Нахчыванда мөним бармагыма јарә чыкмышды. Хәстәханаја кедиб сарышдыгым заман тибб институтунда охујан, јәј вахты кәлиб хәстәханада тәчрүбә илә машгул олан көзәл бир гызла таныш олмушду. О, өдәбијатла чох марагланырды. Харичи класслардән хејли әсәр олу-мушду. Мөним јарамы ачыб сарыјанда вә ја күчәдә-филанда растлашан-да онун вә мөним охудугумуз әсәрләр барәдә сөһбәт едәрдик. Бир дәфә дә белә сөһбәт еләдијимиз заман Әли бизи көрдү. Вә мейман-ханада мөним соргу-суала тутуб сорушду:

— Кимди ој?
— Буралыды. Тибб Институтунда охујур.
— Нијә јараны мөһз о сарыјыр? Она көрә ки, көзәлди?
Мән гашгабагымы төкүб дедим:
— Көзәллијинин не дәхли вар...
— Дәхли вар!

Гызын јолу биз олдугумуз күрсүлү бинанын пәнчәрәсинин габагын-дан иди. Исти олдугу үчүн пәнчәрәләри ачыг гојурдуг. Гыз кәлиб-кө-дәндә Әли бәркдән мәнә дејәрди:
— Илјас, кетди...

Гыз дә бәрк гызарыб тәләсик өтүрдү. Бир дәфә дә мәнә деди ки:

— Сизин јолдашыныз мәнә јаман утандырыр...

Мән дедим:

— Зарафат еләјир.

Әлини дә дилә тутурдум ки:

— Сән аллаһ, гыз кәлиб кечәндә һејлә демә.

— Хејр, дејәчәм! Дүз адамды, не үчүн күндә нечә дәфә кәлиб пәнчәрәнин габагындан кечир? Сәндән әјры дура билмир?!
Мән дә өзүмдән чыгыб дејирдим:

— Әши, јазыгын јолу бурданды. Бәс нејләсин, аеропланла кечсин?
— Бармагын јахшы олуб, бәс инди нијә һингерләширсиниз? Сөһ-бәтиниз гуртармыр!..

Әлбәттә, әкәр бу әһвалат, мәсәлән, Бақыда олсајды, Әли јәгин ки, белә еләмәзди, олса-олса хош бир зарафатла өтүшәрди. Лакин биз бура һәрби ишә кәлдијимиз үчүн, бу чәтин мүһарибә күнләриндә неч бир сөз-һәрәкәтә јол вермәк олмазды, о бири төрәфдән дә Әли бизим башчымыз иди.

Әли тез барышдыгы кими тез дә күсүрдү. Биз ири бир јүк машынына минәрәк Әјлис төрәфә кедирдик. Дөрдүмүз дә ку-зада сыра илә бир скамјанын үстүндә отурмушду. Даг-басар јерләрдән сүрәтлә кечирдик, јолун алт төрәфи исә учурум иди. Бирдән көрдүк ки, машын дөнкәни бурулмајыб дүз учу-рума доғру кетди. Биз дәһшәт ичиндә ајага галхыг. Мән машынын учу-рума јувәрланмагыны көзләмәјиб јерә тулландым. Лакин бурада мө-күзә баш верди: машынын габаг төкәрләри учурумун лап кәнарына чәтдыгы заман бирдән машын нәрилдәјә-нәрилдәјә дајанды. Јолдаш-ләрым јерә дүшдүләр. Мәлүм олду ки, машынын әјләчи хараб олуб. Учурума чәтдыгдә јердән голмуш бир даш чархын арасына пәрчим әларәг машынын һәрәкәтинә мане олуб.

Әли мөним көрәндә, һәмишә ачығы тутдугу заманларда олдугу ки-ми үзүнү о јана чевириди.

Мән тәәччүблә сорушдум:

— На олуб, Әли?

О, ачыглы чаваб верди:

— Бизи нијә машында гојуб өзүнү јерә атырсан?

Мән күлүмсәјиб дедим:

— неч өзүм дә о анда билмәдим нечә јерә тулландым. Сөвг-тәби...

— Сөвг-тәби... Биздә сөвг-тәби јохдү?..

Зејнал күлдү. Каримов да балача күлүмсәди. Мән мәсәләни сүлһә дүзләп истәјәрәк зарафатјана дедим:

— Әши, сәнинлә Зејнал, машаллаһ, көк адамларсыныз. Јәгин ки, тулпанмаг сизин үчүн чәтин оларды. Бир дә ки, ахы мән идманчы ол-мушам. Ушагларә мааш хәтрина чоғрафија илә бәрәбәр бәдән тәр-бәјәси дә кечирдим...

— Чох сағ ол... она көрә бизи машында гојуб гачырдын?

Мән Әлинин бу иттиһамыны јенә дә зарафата салдым:

— Короғлу дејиб ки, гачыб гуртармаг да икидикдир.

— Чох сағ ол... — дејә, о тә'нә илә тәкрар етди.

...Биз јолдан кечән башга бир јүк машынына миниб јолумуза да-вәм едәндә, мән кишинин ачығыны сојутмаг үчүн неч дәхли олмады-гы һалда әтрафа ишарә илә дедим:

— Әли, бу јерләр сәнин бизим рајонда муздур олдугун Араз гы-рагы кәндләринә охшәјир.

Мән билирдим ки, Әли өз кечмишиндән данышанда чох муләјим олур, һәтта дәрдли көрүнүр. Инди дә һисс еләдим ки, үзүнүн ифадәси дәрһал јумшалды вә мөндән сорушду:

— Мөним ораларда олдугуму сәнә ким дејиб?

— Каримбәјли обасында атамын Чәфәргүлу адлы бир досту вар иди. Сонралар о мәнә данышмышды. Чох гочалмышды...

Әли дәріндән нәфәс алараг вәчдлә деди:

— Чәфәргулу икнд адам иди. Сәнкөрдә он адамын габагы иди...

Мән дедим:

— Чәфәргулу киши данышырды ки, сән Кәрәмбәйләдә, һорадиздә нөкәр олмусан.

— Олмушам... О јерләрдә јахшы адамлар да көрмүшәм, пис адамлар да. Ѓырын вахты кәндләримизи дағыдыб бизи чөлләрә салдылар, сонра анам өлдү, бачым өлдү. Мән тиф јатдым... Гәрәз, атамла мән бир-тәһәр кәлиб чыхдыг сизин рајона. Мән хәстәликдән тәзә дурмуш арыг бир оглан идим. Гарјакин базарында дуруб иш ахтарырдым. Бир киши мәнә раст кәлиб сорушду ки, бала, муздур оларсан? Сорудум: «—Һарда?» Деди:«—Кәнддә... һородиздә». Дедим: — «Оларам». Киши мәни атын тәркинә көтүрүб апарды евинә. Арвады мәнә гашгабагы бахыб әринә деди: «— Әши, бу бир дәри, бир сүмүкдү, бизә нә иш көрәчәк?» Киши деди: «— Гачгынларданды. Јагин јазыг ачлыг-зад чәкиб». Мән хәстәликдән тәзә дурдугуму демәдим. Горхдум ишә көтүр-мәјәләр. Киши јахшы адам иди. Амма арвад бәдаһат арвад иди. Өзләри-нә буғда унундан чәрәк биширирди, мәнә дарыдан... арпадан... Бир күн дә һеч нәјин үстүндә мәнә сөјүб топуғума јека бир даш вурду. Көрдум бу арвадла доланмаг олмаз, она көрә дә чыхыб кетдим...

Она-буна муздур-нөкәр олдуғу вахтлар Әлинин башына чох иш-ләр кәлмишди, чох әзијјәтләр, әзаблар чәкмишди. Чох пис адамлар, чох тәғирләр көрмүшдү. Лакин бунларын һеч бири ону фәгир, мәз-лум еләмәмишди. О, тәбиәтән чәсарәтли, сөзү үзә дејән, өткәм бир адам иди. Бәзиләри кими һиләкәрлик билмәзди, һәр судан гуру чы-мағы бачаран дејилди. Ачыг сөзлү, тәбиин бир адам иди. Нахчыван сә-фәриндә о, мәндән, Зејналдан он үч-он дөрд јаш бөјүк, чохдан тәзин-мыш, мүһүм вәзифәләрдә ишләмиш бир адам олмасына бахмајараг, һеч вахт бизә «бөјүклүк» сатмазды. Онун гәрибәликләриндә һамыја хош кәлән бир сәмијјәт вәрды. Бир көмәк үчүн она мүрачиәт елә-јән адама нәјин баһасына олурса-олсун, әлиндән кәләни еләјәси иди.

Онун һәјәтында инсанын үрәјиңә тохунан нискилли, ачыначагылы шејләр чох олмушду. Дејирди ки, «бир дөфә Ағдам базарында һарла-ниб иш ахтарырдым. Бир дүкәнчы мәни сәсләди, ири, долу шүшә га-бы көстәриб сорушду:

— Бу нефти бизим евә апарә биләрсәнми?

Мән ики күн иди һеч нә јемәшдим. Нәјим јох иди. Буна бах-мајараг дедим:

— Апарарам.

Дүкәнчы, ордакы башга бир адамла көмәкләшиб, долу шүшә га-бы галдырыб, кәндирлә белимә шәлләјиб кәндириин учуну да верди әлимә. Белимдә чибан вәрды. Мән тәрпәниб јерјиңдә ағыр, долу габ јараја дәјиб елә дөһшәтли агрытыды ки, ағлым башымдан чыхды. Их-тијарсыз кәндириин учуну әлимдән бурахдым. Нефтилә долу бөјүк шүшә габ јерә дүшүб парчаланды. Мән көзләримиз јумуб сөјкәндим дүкәннын гапысына. Дүкәнчы инсафлы адаммыш. Мәни сөјмәди. Анчаг ону де-ди ки:

— Ај бәдбәхт оғлу, бу көклә һамбаллыг еләмәк олар?!».

Әлинин һәјәтында белә һадисәләр чох олмушду. Лакин дедим кими, бунлар ону сарсыдык тәлејиндән наразы салмамшышды, ону ачыг-ләшдирмәммишди, ондакы мубаризә руһуну өлдүрмәммишди. О, лап јашлы вахтларында да һәмишә күмраһ, сәрраст дүшүнчәли, ишкүзәр адам иди. Јашы сөксәнә чатанда да евинин бүтүн базарлығыны-фила-ныны өзү еләјирди. һеч бир заман гәдди әйләмәмишди. Әли туфанла-рын әјә билмәдији палыд кими мөһкәм бир адам иди.

Хүсусән дә әлиндә ихтијар оlanda һамыја, өз јазычы јолдашлары-на, кәнч јазычыларә көмәк еләмәјә чалышарды. Мүһарибә вахты ба-кынын кечмиш Ворошилов рајонунда ичраијә комитәсинин сәдри иш-ләјәндә једди-сәккиз јазычыја мәңзил вәдирмишди.

Мүһарибәдән сонра мән ишсиз идим. Бир күн мөндән сорушду:

— Ишләмәк истәјирсән?

Дедим:

— Бахыр ишә дә... Бир дә ки, кимлә ишләмәјимә...

Сабаккы күндән етибарән Әлинин редактор олдуғу «Коммунист» гәзетиндә ишә башладым.

Редаксијадә бүтүн ишчиләрлә чох чидди, бәзән дә сәрт рәфтар етмәсина бахмајараг, һамы Әлидән разы иди. һәр кәс өз вәзифәсини вахтында јеринә јетирмәјә чәнд едирди. Әли дә бүтүн ишчиләрин гәј-ғысына галырды. Еви олмајана ев дүзәлдирди, һәкимә еһтијачы олана көмәк едирди, анчаг вәј о адамын һалына иди ки, ишиндә сөһләкарлыг еләјәди.

Јалныз редаксија ишчиләринин дејил, үмумијјәтлә, инсанларын дә-рдинә-одуна бикәнә галламаг онун хасијјәти иди.

Бир дөфә Әлинин кабинетинә кәдәндә көрдүм ки, о заманкы нү-фузлу назирләрдән бири отуруб интизар отағында. Биз таныш идик. Мән көрүшүб сорудум ки:

— Нијә бурда отурмусунуз?

Пәрт һалда, бир нөв, истеһза илә чәваб верди ки:

— Јолдаш редакторун гәбулуну көзләјирәм... Чәғырыб, көрөк нә дејир...

Мән кабинетә кириб көрдүм ки, Әли көзүндә ејнәк, әлиндә гәләм нә исә охујур, дедим:

— Әли, назир сәннин гәбулуну көзләјир.

— Гој көзләсин — дејә көзүнү қағыздан чәкмәдән ачыгылы чәваб верди. — Өзү адамлары он күнләрлә гәбул етмәјәндә јахшыды?!.

Бу сөзләрлә мизин үстүндән ачыг бир мәктүбу көтүрүб мәнә уза-дараг деди:

— Ала оху.

Кәлбәчәрдән кәлимиш бир кәндли јазырды ки, «Јолдаш редактор, он күндүр ки, назир илә көрүшүб дәрдимә демөк истәјирәм, анчаг гә-булуна дүшә билмирәм. Нә вахт кедирәм, катибәси һеч үзүмә дә бах-мајыб дејир: — «Назир мәшғулдур». Бәлкә сиз мәнә көмәк елијәси-низ...».

Сонра Әли үст-үстә гојулмуш үч-дөрд зәрфи дә көстәриб деди:

— Бунларын һамысы ондан шикајәти. Редаксијадан көмәк истә-јирләр.

Әли сөзү бүтөв, кара кәлән бир адам кими танынырды, буна кө-рә дә четинлијә дүшән адамларын тез-тез она мүрачиәт етмәләри та-сәдүқи дејилди.

...Әли гәзетдә, журналда редактор оlanda да, башга вәзифәләрдә дә, һәмишә истеһдад һисс еләдији кәнч јазычыларә, шаирләрә әли-ндән кәлән көмәји әсиркәмирди. Она көрә дә кәнч јазычылар өзлә-риндә она гаршы бир доғмалыг һисс еләјирдиләр. Көмәк лазым оlan-да она мүрачиәт едирдиләр.

...Драматуркијадә «конфликтсизлик» нәзәријјәси ифша олунадан сонра, бизим Академик Драм Театрында тамашаја гојулан илк кон-фликтли әсәр мәним «Баһар сулары» пјесим олду. Бу әсәрдә мүсбәт образларә бәрәбәр, мәнфи типләр дә вар иди. Адил Искәндәрөв әсәрә чох төрәвәтли, чәзибәдар гурулуш вәрмишди. Пјес академик театрда мүвәффеғијәтлә кедирди. Әли Вәлијев «Коммунист» гәзети-нин тәшәббусилә бөјүк диспут тәшкил етмишди. Елми Биликләри Јајан Чәмијјәтин бөјүк залы ағызна гәдәр адамла долу иди. Ичласы Әли өзү апарырды. Диспут олдуғча чәнлы кечирди. Чыхыш еләјәнәр та-машаја јүксәк гијмәт вәдирдиләр. Бирдән бизим јазычы јолдашлардан о заман мәс'ул вәзифәдә олан бири өзүнү гаранәфәс диспутә јети-рәрәк чыхышында сүбүт етмәјә чалышды ки, куја мүәллиф әсәрдәки мәнфи типләри көстәрмәклә бизим чәмијјәтимизә бөһтан атымышдыр,

биздә Нәчәф кими мәнфи адамлар юхдур, төк-түк варса да, көстәр-мәк лазым деил...

Биринчи Әли өзү галхыб һәмнин јолдашын тамам сәһә мұлаһизаләр сөйләди. Ини кәскин мәнтиглә сүбут еләди. Зал да Әлинин сөзләрини тәсдиг етди.

Сонра Сәмәд Вурғун «Коммунист» гәзетиндә әсәрә јүксәк гиймәт верди.

Доғрусу, о заман биз кәч јазычылар өзүмүздән јашлы шаирлардән, јазычылардан һәмишә ики адамын — Сәмәд Вурғунла Әли Вәлиевин көмәжинә күвәнирдик. Чәтинлијә дүшәндә онлара мұрачиәт едәрдик. Әли бизим нөгсанларымыза гаршы нә гәдәр сәрт идисә, хәһишәмизә гаршы да о гәдәр гағғыкеш иди. Сәмәддә дә, Әлидә дә бизим ата-бабаларымыздан, халгдан кәлән бир мәрданәлик вар иди.

СӘНӘТКАРЫН ТАЛЕЈИ

МӘН һәр дәфә Академик Драм Театрынын көһнә бинасы [индики Мусигилн Комедия Театры] јанындан кечәндә онун бөјүк режиссору Адилә хатырлајырам. Мән, вахтила классик бир колоритлә тикилмиш о гәдим бинанын санки әсәрләрин сүкутуна дәлмыш диварлары арасында икинчи мәртәбәдәки балача кабинетиндә әјләшмиш Адилә көрүрәм. Һәр дәфә театрын бир бајрамына чеврилән гурулушларында онун тәнтәнәсини көрүрәм. Вә мәним үрәјимдән гәлли бир һисс кечир ки, на үчүн вахтила инсанлара дүнјанын севинчнини дә, әли кәдәрини дә һисс етдирән о сәнәткардан бу гәдим бинада һеч бир из галмамышдыр! Ахы, Азәрбајҗан театрынын отуз иллик парлаг бир дөврү онун ады илә бағлы олмушдур...

Мүһарибә вахты кәч бир јазычы олан мән, о заман артыг машһур бир јазычы кими танынан Мейди һүсејилә бирликдә јаздығымыз вә М. Әзизбәјов адына Азәрбајҗан Дөвләт Драм Театрында тамашаја гојулан «Интисар» пјесиндән сонра драматуржија илә мәшғул олмағы, демәк олар ки, унутмушдур. 1946-чы илдә «Коммунист» гәзетиндә ишләдијим заман Адил мәни театра дә'вәт еләјиб нефтчиләрин һәјатындан бир пјес јазмағы тәклиф етди. Бу мәним үчүн һеч ағлыма кәлмәјән бир мәсәлә иди, чүнки нефтчиләрин һәјатындан һеч нә јазмамышдым.

Мән дедим:

— Нефть ишини билмирәм. Мәним үчүн чәтин олар.

О, инамла деди:

— Бај... чаван оғлансан, билмирсән, өјрәнәрсән, мүһарибәдә дә олмамышдын, көрдүн ки, «Интисар» нечә мүвәфғәтијәтлә кетди.

Мән дедим:

— «Интисар»ы тәк јазмамышдым...

О деди:

— На олар, гадам... Сән дә тәчрүбәләнәрсән. Күнү сабаһдан башла ишләмәјә. Пулун јохса, тапшырарам гонорарын јарысыны да бары башдан верәрләр.

Мән онун сәсиндә өзүмә гаршы гәрибә бир инам һисс едәрәк разылыг вердим.

Бу дәфә о, чох мұлајим бир ифадә илә деди:

— Истәјирсән балача бир план фикирләш, кәтир бир јердә мұзакирә еләјәк. Биздән дә һәр нә көмәк лазым олса, дедәрсән. — Сонра күлүмсәјәрәк әләвә еләди: — Сәнин гәләмин итдир. Тәһбәллик еләмәсән, јазачагсан.

...О заман Мейди һүсејилә нефтчиләрин һәјатындан бир роман јазмағ фикриндә олдуғуну мәнә демийди. Мән Адилни тәклиффини Мейдијә дедим. Ону да әләвә еләдим ки:

— Горхурам бачармајам. Мән һеч нефть мә'дәнләриндә-задда олмамышам.

Мейди деди:

— Мән «Азнефть» Бирлијиндән хәһиш еләмишәм, нефть мә'дәнләрини кәзиб, онларын ишилә таныш олмағ үчүн мәнә бир машын гәһким еләсинләр. Истәсән, бир јердә кәзиб өјрәнәрик.

...«Азнефть»дән бизим сарәнчәмимыза бир «Виллис» вердиләр. Вә биз сонрадән о машынла јалһыз нефть мә'дәнләрини дејил, бүтүн Азәрбајҗан рајонларыны да кәзидик.

...Мән нефтчиләрин һәјатындан јазачағым пјесин сүжетини тәхмин оларағ Адилә нағыл еләдим. О, диггәтлә гулағ асыб өз гејдләрини, арзуларыны да деди. Мән биринчи дәфәјди ки, Адил Искәндәрәвлә мүстәғил јарадычылығ ишинә башлајырдым. Мәним дүшүндүјүм, гыса штрихләрлә тәсвир еләдијим сурәтләри онун дәрһал нечә әјдын дудуғуну, һәтта бә'зән онун нечә вәчдә кәлдијини һисс едирдим. Вә бу чәһәт, јарадычылығда тәбиәт өзәсәсә олан мәни руһландырырды. Мән онун нечә көзәл тамашалар вердијини көрмүшдүм. Буна көрә дә инди фикирләримин ону нечә марағландырдығыны һисс етмәјим мәним драматуржија саһәсиндә өзүмә инамымы артырды.

О, хејли көк, чох јарашылыг вә сон дәрәчә һәссас бир адам иди. Елә бу илк сөһбәтимиздән онда һисс еләдијим һәссаслығ, һәјатын зариф мәтләбләрини дәрһал дүјмағ габилијәти елә бил ки, гејри-шууру оларағ мәнә дә мәс'улијәт һиссини күчләндирди. Мән һисс едирдим ки, о, инсан тәбиәтинә, севки, кәдәр чаларларына вағф бир режиссордур. О бәлкә дә һеч нефть мә'дәнләриндә олмамшыды. Бәлкә нефтин истәһсал просеси һеч она мә'лум да дејилди. Анчағ, бунула бәлә, о, мәним дүшүндүјүм сурәтләр һағғында елә тәбиин, реал гејдләр едирди ки, онула разылашырдым. Онун сәнәткар зөвгү мәним сонрақы ишимдә һәр шејин — бүтүн һәрәкәтләрини, психоложи вәзијәтләрини тәбиин вә сәрраст олмасына, һәр бир персонажын филан тәбәссүмүнүн бәлә сахта чыхмамысына чәһдим артырырды. Бу, ејни заманда, бир режиссор оларағ Адил сәнәтинин дә асас чәһәтләриндән бири иди. Көрүрдүн, мәшгин гызғын јериндә бирдән актјору дајандырыб дејирди:

— Гадам, ахы, бу анда инсан о чүр шән күлүмсәмәз!

Вә ја, филан јердә актјор јерсиз оларағ сәсини галдыранда дајандырыб дејирди:

— Нијә һејлә гышгырырсан, гадам! Сән күчү сәсинә вермә, үрәјинә вер ки, тамашачынын да үрәјинә тә'сир елијә биләсән.

Һеч бир сахта һәрәкәт онун нәзәриндән гача билмәзди. Актјорлар да буну билкирдиляр. Она көрә дә һәр кәс бүтүн һәрәкәтләриндә тәбиин, инандырычы олмаға чалышырды. Мәшг заманы о, актјорун әничик һәрәкәтинә бәлә биканә галмазды. Пјесдә дә, актјор ифасында да сахта бир штрихи бәлә дәрһал һисс етмәк истә'дады онда сон дәрәчә күчү иди.

...«Ишығлы јоллар», нәһәјәт, тамашаја гојулду. Тамашачылар тәрәфиндән јахшы гаршыланды. Мәтбуатда јахшы гејд олунду.

Онун илк тамашасындан бир нечә күн сонра Адил кабинетиндә мәнә деди:

— Елә билмирәм ки, кәнддән пјес јазмағ сәнин үчүн даһа асан олар... Елә дејилми!

Мән сорушдум:

— Нәјә көрә!

— Һекајәләриндән һисс еләјирәм ки, рајон, кәнд һәјәти сәнә јахшы танышдыр... — Сонра күлүмсәјәрәк зарафатјана әләвә еләди: — Бир шеј јазмалы олсан, даһа «Виллис»лә кәндләри кәзмәјә еһтијач да олмас.

Сонра чидди ифадә илә сөзүнә давам еләди:

— Билмирсән ки, бу саат өлкәдә кәндләри абадлашырмағ, мәһ-

сүлдарлыгы артырмаг, колхозлары техника илә тәмин еләмәк барәдә чидди ишләр апарылып. Елә дейил, гадам!

— Еләди, — дедим.

— Мән истәјирәм ки, сән бу мөвзуда бир пјес јазасан... Нечә бәхырсаң!

Мән бир гәдәр сүкутдан сонра дедим:

— Фикирләшәрәм...

— Бу чох гејри-мөјјәи чаваб олду, гадам... Бир күн дә Фикир-ләшмәк олар, бир ил дә. Мән һисс еләјирәм ки, јахшы јазарсан. Ишә башламаг пазымдыр.

Онун сәсиндаки инам мәнә дә сирајәт еләди. Бир ан мәнә елә кәлди ки, доғрудан дә јахшы јазарам.

...Сон вахтлар мәним зәһнимдә ијirmi беш-отуз ил колхоз сәдри олмуш, кәлгә сәдагәтли, чәсур, мәрд киши тәбиәтли, көңлү бир сүрәт һәрләнирди. Мән һәтта она ад дә вермишдим: Алхан дајы!

Мәним хәјалымда Алхан дајынын бирчә әркән гызындан башга һеч нәји јох иди. Арвады чохдан вәфат етмишди... Сонра мејдана чыкан «Баһар сулары» пјесимин сүжети дә елә бу Алхан дајы илә онун гызындан башлады. Вә мән пјеси тез, демәк олар ки, бир аја јазыб гуртардым. Әсәр Адилли дә, актјорларын да хошуна кәлди. 1948-чи илдә о вахткы гәјдәјә көрә, мән пјеси апарыб о заман Азәрбајҗан КП МК-нын идеоложи ишләр үзрә катиби һәсән һәсәнова, шәбә мүддир мұавини, тәнгидчи Чәфәр Чәфәрова охудум. Онлар дә бәјәндиләр. Бир нечә күндән сонра Адил рол бәлкүсүнү мәнә охуда. Алхан ролуну Әләскәр Әләкбәрова верирди... Мән буна чох тәәччүб еләдим. Ахы, биз Әләскәри әсәсэн тракик бир актјор кими таныјырдыг... Она көрә дә Адилә дедим:

— Адил, доғрусу, мән Әләскәри Алхан образында тәсәввүр елијә билмирәм.

— Сәһнәдә көрәндә тәсәввүр еләјәрсән...

Сонра зәрафәтјана әләвә етди:

— Бабалы Сәрвәрин бојнуна. Сән нараһат олма, һәр шей јахшы олачаг. Анчаг бу шәртлә ки, мәшгләрдә иштирак еләјәсән. «Ишыгыл јоллар»ын мәшгиндә олдуғу кими гачыб кизләнемәјәсән. Сәни тапмаг олмурду, гадам!..

Адил истәр мүәллифә гаршы, истәрсә дә актјорларга гаршы сон дәрәчә тәләбкар режиссор иди. Тез-тез мәшгдә мәнә суал верирди. Сөз дәјишмәли олурду. Актјорун һансы һәрәкәти барәсиндә исә мәним фикрими сорушурду. Әввәлләр мәшгләрдә чох отурмаг дә һөвсәләм кәлмирди, анчаг мәнз Адилли сәјәсиндә мән мәшгләрдә отурмаг нәһики әдәт еләдим, һәтта бу мәним үчүн мәнәви бир тәләбә чеврилди. Она көрә дә сонралар мән академик театрда ојнанылан пјесләримин һамысынын мәшгиндә әввәлдән-ахыра гәдәр мүйтәзәм сүрәтдә иштирак етмишәм. Актјорлар зәрафәтлә мәнә икинчи режиссор адландырырдылар.

Бәзән режиссорларын һәрәсиндә бир гүсур олур, көрүрсән, бир сәһнәдә мизанлары, композисијаны мұвәфғәгәјјәтли гүрүр, анчаг актјорларла јахшы ишләјә билмир. Дикәри актјорла јахшы ишләјир, образлары ача билир, анчаг сәһнәдә чәзибәдәр композисијә јарәдә билмир... Бәзәси дә анчаг баш ролда ојнајан актјорла мәшгүл оларга о бири ролларын да санбаллы, инандырычы чыкмасына фикир вермир. Нәтичәдә ансамбл јаранмыр. Тамаша јарымчыг олур. Адилдә исә бу нөгәсанларын һеч бири јох иди. Санки тәбиәт ону анаданкәлмә режиссор јаратмышды вә һеч бир чәһәтдән истәдәданы јарымчыг гојмамышды. Буна көрә дә онун тамашалары һәм парлыг, чәзибәдәр олурду, һәм бүтөв, тамамланмыш ансамбл тәсири багышлајырды, һәм дә ритм тамашаны да, тамашачылары да әлә алырды...

Адил үчүн ролун бөјүк-кичији јох иди, о, бүтүн образларын үзәриндә ејни дәрәчәдә диггәтлә ишләјирди. Бүтүн образларын һәјәти, инандырычы олмасына чалышырды. О вахт көркәмли театр тәнгидчи-

си, профессор Филиппов «Баһар сулары»на бахмагә кәлмишди. Адилли ишинә јүксәк гәјмәт верәрәк, ону Станиславски үсүлүнүн ән јахшы давамчыларындан сәјарәг гејд еләди ки, тамашада ики актјорун — Әләскәр Әләкбәрова Чаббар Әлијевин күчүнү Москва театрларынын ән јахшы актјорлары илә мұгајисә еләјә биләр. [Чаббар Әлијев епизодик Галмағал Мәдәт ролуну ифа едирди].

Тамашада Турач ролуну о вахт чох чаван, гәшәнк бир гыз олан Мирвари ханым Новрузова ифа едирди. Образ Адилли истәдији кими чыкмырды, әсәрдә Турач сүрәти дә чох хошуна кәлдији үчүн ролун алынмагасы Адилли дилхор еләјирди. Мирвари ханым истәдәдлы актрисә олса дә, кәнд һәјәтилә, о заманкы кәнд гызларынын рафтары, данышыг тәрзилә таныш дејилди. Јәгин буна көрә дә чәтинлик чәкирди. Бир күн мәшгә кәлиб көрдүм ки, Адилли кәфи чох көкдү. Мәнн көрәндә өзүнәмәхсус зәрафәт тәрзилә деди:

— Ахыр ки, Турачы кәнддән тапыб кәтирдик.

Мән баша дүшмәдим:

— Нә чүр јәни!

— Инди көрәрсән, гадам...

Нөвбәти сәһнәдә Турачын чыкышы иди. Бу дәфә Мирвари ханым тамам башга Турач иди. Данышыгы, рафтары, әдалары о заманкы кәнд гызларына о гәдәр бәнзәјирди ки, ондакы јумор о гәдәр чанлы, табии иди ки, доғрусу, мән кәч актрисанын истәдәдына һејран олдум. Вә онун ролун ифасыны бирдән-бирә бу чүр нечә кәшф еләдијнә тәәччүб етдим.

Мәлум олду ки, о вахт Бакыда кечирилән һансы мұшавирәјә исә Ағдамдан кәлән бир нечә кәч гыз Мирварикили гоншулуғна дүшүбләрмиш. Актрисә да онларын бүтүн һәрәкәтләрини, әдаларыны бу чүр гаврајыб.

Әләскәр Әләкбәровун јарәтдыгы Алхан сүрәти нәһики мәнн, бүтүн тамашачылары мүйтәссир едирди, һејран гојурду. Јәгин мәсәләдир ки, Отелло илә Алхан тамам башга-башга адамлар иди. Вә онларын һәр икисинин сүрәтини ејни дәрәчәдә табии-чанлы јарәтмаг актјордан бөјүк истәдәд тәләб едирди. Вә бу истәдәд Әләскәрдә чох күчлү иди. Алхан сәһнәјә дахил оlanda санки тамашачыларын гаршысында дәг кими мәтин, вүгарлы, дүнјанын изтирәбларында бишмиш, чәтин күнләр јола салмыш, гәлбинин дәринликләриндә дәрјә кими дәрди олар ири чүссәли, сакит, мәрданә бахышлы бир инсан заһир олурду. Тамашачы онун бүтүн вәрлыгында, бүтүн давранышында ата-бабаларымызын өзәмәтини, мәрдлијини һисс едирди.

Алханын гызы Сәәдәт ролуну ундулмәз истәдәдлы актрисамыз Сона ханым һачыјева ифа едирди. Сона ханым хүсусилә лирик-драматик ролларын мисилсиз ифачысы иди. Онун данышыгы, һәр бир һәрәкәти үрәјә тәсири еләјирди. Мән һәлә тәләбә оlanda онун Күлтәкин, «1905-чи илдә» пјесиндә көзәл актјорумуз Сүлејман Тағызадә илә тәрәф-мүгабил ојнадыгы Сона роллары мәнн һәдсиз дәрәчәдә мүйтәссир едәрди. Ејни дүјүгүлары мән инди онун Сәәдәт ролунун ифасында кечирирдим. Сәәдәтин өз јухусуну атасы Алхана данышдыгы сәһнәдә санки Алханын гәлбинин дәринликләриндә сакит дајанмыш кәдәри тамашачылар бүтүн гәлбилә һисс едирди, көзләри јашарырды. Вә бу кәдәр образы јени јүксәклијә үчәлдирди.

Адил өзү дә өз тамашаларындан бир шаир кими зөвг алырды, шаирәнәлик, романтик чаларлар, лирик сарсынтылар онун гурулушларынын чаны иди. О, образларын дилина, актјорларын ифадә тәрзинә һәмишә хүсуси диггәт јетирирди. Академик театрын Мирзага, Сидги Руһулла, Казым Зија, Әләскәр Әләкбәров, Сүлејман Тағызадә, Исмайл Османлы, Мөһсүн Сәнәни, Исмајыл Дағыстанлы, Барат ханым, Фатма Гәдри, Мәрзијә ханым, Сона ханым, һөкүмә ханым кими бөјүк сәһнәкарларынын дилиндаки ајдыныгы, тәсири гүввәси, сәррастлыгы Адилли режиссорлуғ хидмәти илә хејли бағлы иди.

Канчлик бу сәнәткарлардан көзәл данышмаг тәрзи өйрәнирди. Биз дә елә режиссорлар вар ки, тамашаны тәһвил верәндән сонра онун тәлејилә марагланмыр, әктюрларын ајдын, дүзкүн, әдәби-колоритли данышмагына фикир вермирләр. Адил бүтүн тамашаларыны әввәлдән ахыра гәдәр биләсәнтә изләјирди. Кечәләр кабинетиндә радио апараты илә сәһнәни даимә динләјирди.

Бир дәфә кечә «Баһар сулары» тамашасында биз онун кабинетиңдә сөһбәт едирдик. Адил дә һәм радио илә сәһнәјә гулаг асыр, һәм дә сөһбәтдә иштирак едирди. Бирдән-бирә:

— Гадам, бир дәгигә... — дејиб зәнки басды, катибәјә деди — Филан артисти антрактада чағыр мәним јаныма.

Артист елә гримдәчә дахил олдугда, Адил чидди ифадә илә сорушду:

— Гадам, о пјеси сән јазмысан!

Артист нә исә һисс едәрәк гызарыб деди:

— Хејр... Мән јазмамышам...

— Бәс нијә о чүмләнә (чүмлә јадымдан чыхыб — И. Ә.) һејлә кәлләмајаллаг еләјирсән!

— Дүз дејирсиниз, — дејә артист тәсдиг еләди. — Өзүм дә баша дүшдүм ки, сәһв еләдим.

— Инди ки, баша дүшмүсән, мүәллиф сәни бағышлајыр...

Артист күлүмсәјиб чыхды.

Меһди һүсәји дә бизимлә иди, деди:

— Адил, сән Сезар кими һәм гулаг асырсан, һәм сөһбәт еләјирсән, һәм данышырсан...

— Һәм дә јазырам... — дејә Адил ејни чидди ифадә илә әлава еләди.

Чох заман Адилин бир сөзү зарафатламы, чиддими дедијини ајырда еләмәк олмурду. О, үмүмијәтлә, тәбиәтән никбин, зөвглү адам иди. Ән сон дәблә кејинәр, көзәл галстуклар тахарды. Чәһрајыја чәлан јарашыглы көк сифәти һәмишә тәртәмиз тәрәш едилмиш оларды. Бә'зән ресторана-филана кедәндә, Адил олан јердә һеч кәс әлини чибинә салмазды. Олдугча агајана, көзү тох адам иди. Онун күндүз белә лампа илә ишыгланан балача кабинети театрла әлагәси олан јазычыларын ширин сөһбәт, әдәби мүбаһисә јери иди. Сүләјман Рүстәм, Сәмәд Вурғун, Меһди һүсәји, Сабит Раһман, бәстәкарлардан Сәид Рүстәмов тез-тез кечәләр онун кабинетинә јыгылардыг. Исти кечәләрдә һамы сојуг «Боржоми» ичәрди. Адил өзү дә чох су ичән иди. Она көрә дә шәһәрдә «Боржоми» олмајанда да Адилин сојудучусу «Боржоми» илә долу оларды. Зөвглә кејиндији кими, зөвглә зәриф Азәрбајчан хәрәкләри јемәји дә севәрди. Биз онун кабинетиндә өзүмүзә һәмишә шән һисс едирдик. Онун никбинлији, һәјәт ешги сәнки биз дә сирајәт едирди.

...«Баһар сулары» тамашасы мүвәффәгијәтлә кечди. Бүтүн гәзетләр һаггында јахшы ресензијалар чап етдиләр. Сонра «Баһар сулары» да, «Ишыглы јоллар» да Азәрбајчан КП Мәркәзи Комитәсинин һесабат мә'взәсиндә мүсбәт һадисә кими гејд олуңду. Академик театрын Москва сәфәриндә һәр ики тамаша Үмүмиттифаг мәтбуатында мүсбәт гижәт әлды.

...Адил Искәндәров өз ишиндә, нечә дејәрләр, бүтөв сәнәткар иди. Онун гурулушларында һәлл олуңмамыш мәтләбә, тамамланмамыш эпизода раст кәлмәк олмазды. һеч бир детал онун нәзәриндән јәјинмазды. О, реалист бир сәнәткар олмагла бәрәбәр, романтик иди. Онун сәһнә реализми ганадлы, шаирәнә бир реализм иди... Станиславски үсүлуну, Москва Бәдәјә Театрынын ән'әнәләрини јарадычы шәкилдә бизим академик театр кәтирән, бу ән'әнәләри Азәрбајчан халгынын темпераменти илә, Азәрбајчан колорити илә бирләшдирәрәк мәһз милли руһда инкишаф етдирән бөјүк режиссорумуз Адил Искәндәров олуб. [О, өзү дә Москвада охумушду].

Онун күчлү фитри истә'дады тамашаларына јени бир руһ, јени бир көзәллик верирди. Онун тамашаларында һәмишә нә исә тәзә, тәрәвәтли бир чәзибәдәрлыг олурду.

Әлбәттә, бу гурулушларын үғурлу чыхмасында Адилин сәнәт досту, театрымызын истә'дадлы рәссамы Нүсрәт Фәтуллајевин хидмәти дә тәгдирәләјигди. Нүсрәт савадлы, јүксәк сәһнә мәдәнијәтини малик емосионал рәссамды. Адиллә бир-бирләрини јахшы баша дүшүрдүләр.

Театрла бәрәбәр драматуркиамызын инкишафыны да Адилин јарадычылыгындан тәғрид еләмәк олмаз. Сәмәдин, Сабит Раһман, Меһдинин, Мирзәнин, Әнвәрин дә, мәним дә драматуркија сәһәсиндәки Фәалијәтимиздә Адил Искәндәровун хидмәтини унутмаг олмаз.

Азәрбајчан театрынын отуз иллик Фәалијәтини Адилсиз тәсәвүр еләмәк мүмкүн дејил. Лакин бә'зән бизим фәдакар адамларымызын, бөјүк сәнәткарларымызын гәдрини билмәјән, нә мәзһәбә гуллуғ еләдикләри мә'лум олмајанлар да тапылыр. Адилин дә тәлеји онларын зәрбәсинә мә'руз галды. О заман инчәсәнәт ишләринә баханлар һансы кин-күдүрәтин сәбабинә исә, Адил Искәндәров кими бөјүк сәнәткәри көзүмчыхдыја салараг отуз ил чан гојдугу театрдан узаглашмаға мәчбур еләдиләр. Бу онун үчүн дә, бизим мәдәнијәтимиз үчүн дә ағыр зәрбә иди. Бу, мәнчә, мәдәнијәтимизә хәјәнәтин сон пилләси иди. Зәрбәни она театрла бағлы, сәнәтин ән мә'налы, ән камил дөврүндә вурдулар. Сонралар мән тез-тез ону дәниз кәнарында әлини белинә гојуб тәк-тәһнә кәзән көрүрдүм. Адил артыг әввәлки Адил дејилди. Әввәлки шән, никбин ифадәдән үзүндә даһа әләмәт јох иди. Кејими, кәстјуму, галстуку да әввәлки кими шыг, сон дәбә үғун дејилди. Отуз ил өмрүнү, күнүнү, севинчини бағладыгы, һәр күн сәһәр саат онда кәлиб кечә саат бирдә-икидә кетдији театрдан зорла ајры салынмасы ону отуз ил гочалтмышды...

Бир дәфә она дедим:

— Адил, бәлкә бир нечә јазычы јухары тәшкилатлардан хәһиш елијәк, сәни гәјтарсынлар театрла!..

Дәриндән нәфәс алыб:

— Јох, — деди, — ишләјә билмәрәм, үрәјим сыныб...

Мән дә кәдәрлә һисс еләдим ки, Адил һагпыдыр... Ишләјә билмәз.

Тәлејин гәрибә ишләри олур...

Бә'зән бизләрдән биримиз үрәјимиздән шикајәт еләјәндә Адил зарафатјана дејәрди ки:

— Гадам, үрәк адамын һарасында олур!..

Өзү исә һеч көзләнилмәдән үрәјиндән өлдү... О, чох сағлам адам иди.